

УДК 159.922:343.81

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА

Мірошниченко О.М., к. психол. н., доцент,
підполковник внутрішньої служби, начальник кафедри психології
Академія Державної пенітенціарної служби

У статті розглядається специфіка самоактуалізації жінки-засудженої в умовах ізоляції. Здійснено аналіз основних чинників, що перешкоджають успішній самоактуалізації на цьому етапі. Надаються психологічні рекомендації, що дають змогу обрати найбільш оптимальні психокорекційні методики для здійснення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими жінками.

Ключові слова: самоактуалізація, засуджені, психокорекція, захисні механізми, арттерапевтичні методики.

В статье рассматривается специфика самоактуализации женщины-осужденной в условиях изоляции. Осуществлен анализ основных факторов, препятствующих успешной самоактуализации на данном этапе. Предоставляются психологические рекомендации, позволяющие выбрать наиболее оптимальные психокоррекционные методики для осуществления социально-воспитательной и психологической работы с осужденными женщинами.

Ключевые слова: самоактуализация, осужденные, психокоррекция, защитные механизмы, арттерапевтические методики.

Miroshnychenko O.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-ATTESTATION OF ADULTS OF WOMEN IN THE CONDITIONS OF ISOLATION FROM SOCIETY

The paper considers the specificity of self-actualization of convicted women in isolation. The analysis of the major factors that impede successful self-actualization at this stage. Non-psychological recommendations that allow for the optimal methods for psycho social, educational and psychological work with women prisoners.

Key words: self-actualization, convicted, psychocorrection, protective mechanisms, artterapevtychni techniques.

Постановка проблеми. Як чоловіки, так і жінки, стикаються з труднощами у різних сферах життя, зокрема в родині, де панують руйнівні, неадекватні відносини, а також у зв'язку з недостатніми досягненнями у сфері освіти, працевлаштування, проблемами у стосунках із друзями або знайомими, які ведуть антисоціальний, кримінальний спосіб життя, вживанням алкоголю, наркотиків чи складнощами в особистій та емоційній сферах, що відображається у поведінці, яка шкодить їм самим та їх оточенню. І все ж таки варто краще розуміти ситуаційні, контекстуальні та особистісні фактори, що приводять жінок до потрапляння в систему правосуддя, розуміти причини їх проблемної поведінки, щоб реагувати на їх проблеми відповідним чином і надавати необхідну підтримку та ефективні послуги. Це розуміння допомагає нам сприймати статтю особи не тільки як фактор сприйняття (тобто як особистісну рису, яку варто брати до уваги під час визначення найбільш ефективних засобів реагування на скоєні особою дії), але й як характеристику особи, яка вимагає визначення індивідуальних факторів ризику і захисних факторів, і проведення відповідного втручання.

Злочинність жінок є окремою темою для дослідження через своєрідність і специфіку структури скоєних злочинів, впливу на суспільство, його етично-психологічну атмосферу та інші складові частини злочинності, в першу чергу, на злочинність неповнолітніх. Так, якщо мати п'янствує, здійснює крадіжки, вона не може належним чином виховувати свою дитину.

Причини злочинності серед жінок нині можуть бути пов'язані з явищами і процесами, що відбуваються в країні:

- активною участю жінки в суспільному і економічному житті країни (образ «ділової» жінки, «бізнес-леді», «жінки-годувальниці», жінки-керівника, що часто має неконтрольований доступ до матеріальних цінностей);
- істотним ослабленням головних соціальних інститутів, у першу чергу сім'ї, а також соціального контролю («дозволено все, що не заборонене»);
- збільшеною загальною напруженістю в суспільстві, різким соціально-економічним розшаруванням, невпевненістю в завтрашньому дні, тривожністю людей, конфліктами і ворожістю між ними;
- поширенням жіночого алкоголізму, наркоманії, проституції, і жебрацтва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що спеціальні дослідження з цієї проблематики відсутні. Зокрема, окремі аспекти самоактуалізації були розглянуті в роботах О.Ф. Бондаренка, В.В. Власенка, Н.І. Повякель, Н.В. Чепелевої та ін. Проблемами жінок-правопорушниць займалися такі відомі пенітенціарії, як В.С. Медведєв, О.Д. Глоточкін, В.Ф. Пірожков, М.І. Єнікєєв та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні специфіки самоактуалізації засудженої жінки та засобів її оптимізації на основі осмислення сутності та особливостей самоактуалізації як психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як чоловіки, так і жінки, стикаються з труднощами у різних сферах життя, зокрема в родині, де панують руйнівні відносини, а також у зв'язку з недостатніми досягненнями у сфері освіти, працевлаштування, проблемами у відносинах із друзями або знайомими, які ведуть антисоціальний, кримінальний спосіб життя, вживанням алкоголю, наркотиків чи складнощами в особистій та емоційній сферах, що відображається у поведінці, яка шкодить їм самим та їх оточенню. І все ж таки варто краще розуміти ситуаційні, контекстуальні та особистісні фактори, що приводять жінок до потрапляння в систему правосуддя, розуміти причини їх проблемної поведінки, щоб реагувати на їх проблеми відповідним чином і надавати необхідну підтримку. Це розуміння допомагає нам сприймати стать особи не тільки як фактор сприйняття (тобто як особистісну рису, яку варто брати до уваги під час визначення найбільш ефективних засобів реагування на скоєні особою дії), але й як характеристику особи, яка вимагає визначення індивідуальних факторів ризику і захисних факторів, і проведення відповідної психокорекційної роботи.

Досліджуючи причини, що породжують жіночу злочинність, варто зупинитися також на психологічних особливостях самоактуалізації жінки в різні періоди її життя. Особливості вікових змін у процесі її самоактуалізації мають більше значення, чим у засуджених чоловіків.

З одного боку, жінка характеризується більшою, ніж у чоловіків її віку, соціальною зрілістю, здатністю правильніше сприймати явища суспільного життя і критично оцінювати свою поведінку, з іншого боку, на неї більше впливають стереотипи, що сформувалися в попередній віковий період [1, с. 190–194].

У віці від 18 до 25 років формування особистості жінки відбувається найінтенсивніше. Особливо гостро постає проблема усвідомлення себе і свого майбутнього. У віці 26–30 років жінка ще більше дорожить своїм сімейним благополуччям. Виявляється тенденція стабілізації негативного або позитивного досвіду, остаточно виробляється домінуючий стереотип поведінки.

У зв'язку з цим стає зрозумілим більше, ніж у чоловіків, значення віку жінки, в якому вона вперше скоїла злочин, його характер, оцінка його самою жінкою (через обставини, «довели», «не могла більше терпіти пияцтво чоловіка, що загрожує благополуччю сім'ї», «шкода, що попалася» і так далі).

У віці від 30 до 40 років коло спілкування жінки розширюється, остаточно закріплюється професійна роль. Жінка-мати більше стурбована вихованням і благополуччям власних дітей, підвищенням їх інтелектуального рівня і матеріального достатку.

У віці 40–55 років заглиблюється спеціалізація занять, жінка набуває стійкої позиції у житті, яке є результатом її професійної діяльності. У цей же період у зв'язку з відходом дітей із сім'ї і появою онуків дещо змінюється виховна функція. Відбувається перебудова соціальних ролей: одні домінують, інші послабляються. Змінюється у зв'язку з цим спосіб життя, який стає більш розміреним. Звуження кола знайомих веде до посилення споріднених відчуттів. Засуджені цього віку частіше замислюються над підсумками свого життя, самокритичні і реалістичні в оцінках навколишньої дійсності, випробовують потребу в спілкуванні з близькими людьми, що знаходить віддзеркалення в листуванні.

Особливий контингент становлять жінки-засуджені, що мають дітей у Будинку дитини при виправній установі. Варто мати на увазі, що сумісне перебування з дитиною і виконання нею ролі матері є важливим елементом самоактуалізації засудженої жінки.

При цьому часто виникають труднощі, пов'язані з тим, що:

1. матері часто з різних причин просто не знають, як правильно поводитися з дитиною;
2. важливе значення мають особистість матері, її установки, ціннісні орієнтації і характер.

Засуджені жінки часто «вибиваються» з ряду «просто жінки», «жінки-матери». Над ними тягє минуле і «вантажем лежить» сьогодення – позбавлення волі. Ці жінки переживають недовіру до інших людей, суспільства. Відчуженість матері поширюється і на дитину. У стані збиткового материнства

жінки потребують соціально-психологічної підтримки разом зі своєю дитиною.

Психологічні дослідження засуджених жінок показали, що в своїй масі вони не мають якостей, які істотно могли б ускладнити профілактику злочинів з їх боку, процес їх виправлення і перевиховання. Порівняно зі злочинцями-чоловіками їм меншою мірою властиві асоціальні установки, у них відсутні стійкі злочинні переконання; соціально-психологічна адаптація, хоча і порушена, але не має серйозних дефектів, за винятком професійних злочинниць і осіб, соціально дезадаптованих у зв'язку з «бомжуванням», алкоголізмом, наркоманією, різними психічними аномаліями і розладами [1, с. 186].

Жінкам-засудженим важлива оцінка з боку інших людей і враження, яке вони справляють на оточення. Багатьом властива така риса, як демонстративність, що нерідко поєднується зі зниженням контролю над поведінкою. Демонстративність, зокрема агресивного характеру, часто виконує захисні функції і служить цілям самоствердження. Потреба в самоствердженні нерідко стає у жінок-злочинниць нав'язливою, такою, що застрягає, істотно впливаючи на весь спосіб життя. Ця потреба, як правило, не охоплюється свідомістю.

Характерні для жінок-злочинниць стійкість і застрягаємість афектних, психотравмуючих переживань і висока імпульсивність часто призводять до ігнорування або недостатнього обліку всіх необхідних обставин, неадекватного сприйняття й оцінки життєвих ситуацій, поганого прогнозування наслідків своїх вчинків, спонтанність поведінкових реакцій.

У зв'язку зі здійсненням протиправних дій більшість жінок переживають почуття провини, неспокою, причому цей неспокій посилюється в період відбування покарання. У них сильно підвищена тривожність та емоційна вразливість.

Якщо раніше найбільш «традиційними» для жінок були злочини, пов'язані з крадіжками, збутом, придбанням, зберіганням наркотичних речовин, психотропних і інших сильнодіючих засобів, злочинів в економічній сфері (привласнення і розтрата), з 1999 р. почало намічатися стійке зростання тяжких і особливо тяжких злочинів, спрямованих проти особистості і пов'язаних із насильницькими діями (спричинення тяжкої шкоди здоров'ю, вбивства, розбої). Така картина мало пов'язується зі звичними уявленнями про жінку як «хранительку домашнього вогнища», «матір», «беззахисну, добру і м'яку людину», «слабку статю».

Корисливі злочини, здійснені жінками, часто пов'язані з їх професійною діяль-

ністю і сімейно-побутовими відносинами. За числом вони істотно перевищують насильницькі злочини. Проте частка крадіжок істотно йде на спад, а насильницька злочинність жінок, прояв агресивності і жорстокості в поведінці, скоєння таких «чоловічих» злочинів, як грабежі і розбійні напади, неухильно зростають.

У місця позбавлення волі жінки привносять із собою вже сформовані колишнім життям психологічні аномалії, що нерідко сприяли скоєнню злочину. Так, більшості жінок, що перебувають у місцях позбавлення волі, найбільш властиві тривожність, депресія, страх, самотність. На відміну від засуджених чоловіків, вони виявляють пониженою цікавістю до суспільно-політичних змін, що відбуваються в країні.

Проте вони більш чутливі до особисто значущих подій і проявляють більшу стійкість, ніж чоловіки, до правил внутрішнього розпорядку і вимог, що висуваються адміністрацією виправної установи.

Останніми роками гостро постала проблема обтяження жінок різними нервово-психічними відхиленнями. До них відносяться психопатія, алкоголізм, наркоманія, недоумство у формі дебільності, травматичні поразки центральної нервової системи. Наявність перерахованих психічних аномалій знижує їх стійкість до різних стресових ситуацій, перешкоджає розвитку соціально схвалюваних рис особистості, особливо важливих для безболісного входження в пенітенціарний та постпенітенціарний період, ослабляє внутрішній контроль поведінки, що сприяє здійсненню ними нових злочинів [2, с. 71–82].

У місцях позбавлення волі засуджені жінки, що мають відхилення в психічному розвитку, особливо важко адаптуються до умов виправних установ. Вони зустрічаються зі специфічними труднощами, до подолання яких часто бувають психологічно невідготтовлені. У результаті у них нерідко виявляються негативні психічні стани, що характеризуються перезбудженням або надмірними гальмівними реакціями. У таких станах засуджені жінки, що, зокрема, мають психічні аномалії, неадекватно оцінюють не тільки життєві ситуації, але і свої вчинки і можуть неправильно реагувати на вимоги адміністрації.

Серед засуджених жінок частіше виявляються такі психологічні розлади: відсутність зацікавленості в своїй долі, настороженість, зосередженість або, навпаки, неухильність, безнадійність, смуток, туга, пригніченість, тривога перед майбутнім, втома, безсилля, апатія, (або, навпаки, надмірна схвильова-

ність), нерішучість, боязкість або надмірна самовпевненість.

Зазначено, що надія жінки на зміну своєї долі перешкоджає прояву негативних звичок і сприяє пом'якшенню несприятливих чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Тому особливо важко переживається засудженими жінками відсутність емоційної підтримки з боку сімейного кола у зв'язку з розпадом сім'ї і втратою споріднених зв'язків. Так, у засуджених жінок сім'ї розпадаються в два рази частіше, ніж у засуджених чоловіків, причому спостерігається зростання цієї тенденції.

Відкидання з боку близьких притупляє у жінок властиве їм відчуття обов'язку, послабляє контроль за своєю поведінкою. Жінка починає вважати себе «неповноцінною» і «нікому не потрібною». Ця обставина примушує її шукати будь-якої емоційної підтримки і співчуття оточення, нерідко украй негативно настроєних до адміністрації виправних установ.

Важливе місце в повсякденному житті засуджених жінок займає очікування майбутнього звільнення. Ослаблення або втрата надії на благополучне входження в життя на волі призводить до ослаблення адаптивних здібностей жінки, значно ускладнює «звільнення» її від засвоєних функціонально-ролевих поведінкових стереотипів «тюремного» середовища, що негативно відбивається на процесі самоактуалізації.

Успішна самоактуалізація багатьох звільнених жінок також ускладнена не тільки тому, що розпалися їх сімейні зв'язки. На жаль, значна частина злочинниць і до засудження не мала постійного житла, тому їм просто нікуди повертатися.

Порівняльний аналіз механізмів психологічного захисту у засуджених жінок і чоловіків показує, що жінки більшою мірою використовують механізм заперечення, за допомогою якого заперечується хворобливе переживання, пов'язане з позбавленням волі, тобто заперечення внутрішньої важливості переживання. Заперечуються також деякі аспекти структури «Я», пов'язані з негативною самооцінкою.

У значно меншому ступені, порівняно із засудженими чоловіками, використовується механізм придушення, пов'язаний із довільним виключенням зі свідомості думок, відчуттів, бажань, потягів, що заповдіюють біль, сором або відчуття провини.

Меншою мірою використовується також механізм заміщення, пов'язаний із перенесенням роздратування, ненависті, гніву і схожих сильних емоцій на об'єкти, менш небезпечні для індивіда.

Провідним механізмом психологічного захисту у засуджених жінок є проекція, що дає змогу зняти з себе переживання відчуття провини і перекласти відповідальність за досконалий злочин на зовнішнє оточення (сім'ю, подруг, школу, умови життя тощо).

Проте співвідношення звинувачення зовнішніх обставин і визнання власної провини за злочин – зворотне, порівняно з чоловіками, тобто більше половини засуджених жінок визнає свою провину за скоєне.

Засуджені жінки значно більшою мірою, ніж чоловіки, використовують механізм захисту під назвою «формування реакції», або реактивна освіта.

Оскільки реактивна освіта до певної міри пов'язана із засвоєнням соціально схвалюваних цінностей, навіть підкреслене і надмірне прагнення відповідати загальноприйнятим стандартам як результат реакції на заборонені імпульси бажання, потяги, вчинки є свідомим більш етичного поведіння жінок у місцях позбавлення волі, чим засуджених чоловіків.

Отже, під час проведення психокорекційної роботи із засудженими жінками варто враховувати попередній спосіб життя, психологічні і вікові особливості, емоційні стани в умовах позбавлення волі, що дає змогу вибирати найбільш оптимальні психокорекційні методики [5, с. 23].

Найпозитивніше зарекомендували себе арттерапевтичні методики, наприклад, «Психотерапевтичний театр», що дає змогу вирішувати глибокі особистісні проблеми, вільно виражати відчуття і емоції. Займаючись творчою діяльністю і сприймаючи цей процес, засуджені жінки відновлюють незатребувані в умовах виправної установи емоції і зруйновану внутрішню гармонію своєї особистості [4, с. 10].

Методика включає проведення театральних, літературних, драматургічних, соціально-психологічних тренінгів і арттерапевтичних сеансів. Сюжети психокорективальних етюдів створюють самі учасники психотерапевтичного театру. Проміжні етапи програми і спільно обговорюються, виносяться критичні зауваження і побажання. На арттерапевтичних сеансах передбачається використання світла і музики в психокорекційних цілях.

На кожному занятті з арт-терапії створюються необхідні умови для відкритих довірчих контактів усередині групи жінок-засуджених, сприйняття інформації, творчої атмосфери роботи, які підтримуються самими учасниками групи психологічної корекції, що вже має для них цінність, дає

змогу на якийсь час відвернутися від реальності і знайти душевну рівновагу.

Позитивні результати досягаються також за допомогою іншого способу коректувальної роботи із засудженими жінками – казкотерапії, яка використовується як у діагностичному, так і коректувальному та профілактичному напрямках. Вона містить художні, дидактичні, психотерапевтичні, медитативні види казок.

Доволі ефективними в роботі із засудженими жінками можуть бути мікротехніка і техніка НЛП: «Музей старих переконань», «Коло досконалості», «Хода впевненості», «Швидке лікування фобій», «Патерн помаху», «Колапс якорів», «6-кроковий рефреймінг», «Лінія життя» і так далі. Проте деякі з перерахованих психотехнік мають протипоказання й обмеження, особливо за необхідності переживання засудженою психотравмуючої ситуації, тому мають проводитись фахівцем, що має відповідну підготовку [4, с. 56].

Висновки з проведеного дослідження.

У засуджених жінок, що пройшли курс арт-терапії, казкотерапії, технік НЛП спостерігається поліпшення фізичного та емоційного самопочуття (оцінка суб'єктивного стану засуджених), зменшення кількості скарг невротичного характеру (зниження кількості звернень по медичну допомогу), стійкість позитивних змін у сфері поведінкової та емоційної культури (експертна оцінка персоналу виправної установи на основі спостереження).

У процесі занять театральною творчістю жінки-засуджені затверджують свою нову соціальну позицію, визнають себе рівноправними членами суспільства і перестають відчувати себе соціальними «ізгоями». Сценічна гра дає змогу засудженим жінкам усвідомити свої особисті проблеми, розвинути творчі здібності.

У жінок, задіяних у творчості, спостерігається стан душевного спокою і високий ступінь задоволеності своєю творчою активністю.

Терапевтичні методики, що проводяться із засудженими жінками, мають такі переваги перед методиками, заснованими виключно на вербальній дії:

– викликають позитивні емоції, допомагаючи подолати апатію, байдужість, відсутність ініціативи, безнадійність, тужливий настрій і сформуванню активну життєву позицію;

– мобілізують творчий потенціал людини, відповідаючи його потребі в самоактуалізації, тобто розкритті потенційних можливостей і затвердженні свого індивідуального способу буття у світі;

– зближують людей, що особливо цінно в ситуаціях взаємного відчуження в місцях позбавлення волі;

– представляють можливість для прояву несвідомих психічних процесів і виразу прихованих потреб, актуалізації витиснених і забутих негативних дій, а також вчинків, які потребують ревізії і адекватної самооцінки.

Арттерапевтичні методики не вимагають від учасників спеціальних художніх здібностей або навиків. Процес прослуховування музичних творів у розслабленому стані дає змогу замислитись про себе, своє життя, долю, послідовність подій, що призвели до втрати свободи і втрати звичних умов існування, що сприяє позитивній самоактуалізації жінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альперн Л.А. Изгнание из «приватного» в «публичное»: тюремный эксперимент по созданию женщины нового образца / Л.А. Альперн // Развитие личности. – 2004. – № 2. – С. 186–194.
2. Иоффе Е.В. Гендерные различия в характеристиках социального интеллекта / Е.В. Иоффе // Практикум по гендерной психологии. – М. : Изд-во «Питер». – С. 71–82.
3. Мірошніченко О.М. Проблеми самоактуалізації жінки в гуманістичній психології / О.М. Мірошніченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. «Психологія». – Випуск 20. – 2004. – С. 36–38.
4. Психологическая коррекция осужденных женщин / Под ред. М.А. Митрушичева, Л.В. Дмитриенко, И.И. Енькова. – Владивосток, 2003. – 165 с.
5. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. 2-е изд. / К. Рудестам / Под ред. Л.П. Петровской. – М. : Прогресс, 1993. – 368 с.